

темпоральное значение, квантитативное значение, словообразовательный формант, отадъективный инхоативный глагол, структурно-семантический тип, девербатив, дериват, префикс (приставка), суффикс.

Kushlyk O. P. Inchoative verbs motivated by adjectives, which mark physical state of a person as a source of creating new words

This article studies derivational capability of inchoative suffixal verbs motivated by adjectives with the following meaning „to acquire the proper physical qualities determined by the word-building”; elucidates that derivatives can belong to the two word-building zones – substantive and verbal; identifies number of verbs in each zone and determines the set of word-constructive means which explicit word-building meanings of derivatives within each zone; describes the ability of some derivatives express additional semantic nuances and clarifies the reasons that cause the level of word-building activity of inchoatives.

Key words: derivation paradigm, word-building zone, word-building meaning, temporal meaning, quantitative meaning, word-building formant, inchoative verbs motivated by adjectives, structural and semantic type, deverbative, derivative, prefix, suffix.

Стаття надійшла до редакції 30. 08. 2012 р.

Прийнято до друку 26. 10. 2012 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Должикова Т. І.

О. В. Русакова (Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'37

**НЕРІВНОРЯДНИЙ ТАКСИС
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Мовна категорія таксису, незважаючи на кількадесятилітнє вивчення, не отримала вичерпного й однозначного обґрунтування, що можна пояснити її складною граматичною природою. Теоретичному висвітленню проблеми семантики таксису присвячено чимало студій [Маслов 1984; Полянський 1990; Бондар 1996; Бондарко 2002; Семенова 2002; Храковский 2003; ТФГ 2011; Слободинська 2011].

Таксис здебільшого розглядають у світлі функціональної граматики (О. Бондарко, С. Полянський, Т. Акімова), тому й аналізують як функціонально-семантичну категорію, що демонструє часове відношення між діями в межах цілісного періоду часу [ТФГ 2011: 237 – 238]. Дещо переосмислюючи ідеї Р. Якобсона, теоретики таксису виділяють значення одночасності/різночасності (передування, наступність), що реалізовані в залежному чи незалежному таксисі. Основними засобами вираження незалежного таксису вважають співвідношення видо-часових форм у простих реченнях з однорідними присудками та поєднання

компонентів складних речень (складносурядних, складнопідрядних з підрядними часу, умови, причини, наслідку, допусту, безсполучникових). Залежний таксис виражений конструкціями з дієприслівниковими компонентами [ТФГ 2011: 240].

По-іншому інтерпретує таксис В. Храковський. Він стверджує, що: 1) таксис є граматичною категорією, яка реалізована як одночасність/неодночасність (передування, наступність); 2) у реченні обов'язково присутня таксисна пара, одна із форм якої вважається синтаксично залежною, інша – опорною (незалежною). Тут учений наслідує Р. Якобсона, який зазначав, що в тексті таксис представлений відразу двома формами (формою залежного таксису й формою незалежного таксису) [Якобсон 1972: 106 – 107]; 3) таксис установлюють у біпредикативних (ширше – поліпредикативних) конструкціях (здебільшого в реченнях з дієприслівниковими формами, які мовознавець називає базовими у вираженні таксисних значень). На думку В. Храковського, у реченнях з однорідними присудками немає таксису, оскільки в них відсутні граматичні показники, які б указували на конкретне таксисне значення, зокрема на передування чи наступність [Храковский 2003: 35 – 36].

Отже, запропоновані вченими лінгвістичні інтерпретації таксису суттєво відрізняються одна від одної: відмінності полягають і в з'ясуванні обсягу категорії таксису, й у виокремленні відповідних синтаксичних конструкцій, у межах яких установлено таксисні значення, й у визначенні типів таксису. Таксис потребує детального аналізу в сучасній українській мові.

Більш правомірним нам видається вважати таксис компонентом категорії темпоральності, оскільки дослідження „семантики таксису має відбуватися на основі концепції єдиного лінгвально модельованого часового континууму, який дістає весь спектр вираження в межах загальнограматичної категорії темпоральності” [Барчук 2003: 18]. Такий підхід дає можливість з'ясувати внутрішню природу таксису.

Аналізуючи таксисні значення на матеріалі сучасної української мови, за основу беремо концепцію, за якою природа таксису полягає в темпоральному значенні співвідношення дій [Барчук 2003; Барчук 2006; Барчук 2011]. Таке співвідношення виражене значеннями лінійного й нелінійного характеру. Лінійність темпоральних відношень передбачає розміщення ряду дій на горизонтальній темпоральній осі, яка суміщається з лінією онтологічного часу (значення послідовності, передування, наступності). Нелінійність указує на те, що діям не властиве почергове розташування на горизонтальній темпоральній осі; їхня взаємодія переходить на вертикальну темпоральну вісь (значення паралельності, включення).

Окрім того, співвідносні дії слід диференціювати за ознакою рівнорядності/нерівнорядності. При рівнорядному таксисі здійснення однієї дії не залежить від іншої (значення послідовності й паралельності);

при нерівнорядному таксисі дії перебувають у відношеннях залежності (значення передування, наступності, включення) [Барчук 2006: 26 – 30]. І рівнорядний, і нерівнорядний таксис реалізовано виключно на рівні поліпредикативних комплексів.

Метою статті є аналіз нерівнорядного таксису (значень передування, наступності, включення), виявлення особливостей вираження цього таксисного типу на матеріалі художніх творів українських письменників.

Об'єктом дослідження обрано поліпредикативні комплекси з вторинними та однорядними предикатами.

Установлення того чи того типу таксисного значення залежить від характеру співвіднесення двох дій у межах поліпредикативного комплексу. При нерівнорядному таксисі поєднано такі дії, яким властива залежність однієї дії від іншої: *Із сусідньої кімнати, почувши гамір, викотився Сенька Трещокін (Р. Іваничук); Запрошує гостей на обійстя калина, вдягнувши в китиці багрові жовту плахту (І. Калинець); Дід Василь глянув на коменданта, відчув щось недобре в його злобному погляді, в настороженості поліцаїв (О. Бердник)*. Одна з нерівнорядних дій визначає, зумовлює іншу. Порівняймо: при рівнорядному таксисі дії не перебувають у відношеннях залежності: *Усі, вставши з-за столу, пішли з хати... (А. Кащенко)* (послідовність); *Роман сидів з батьком на ворзельській дачі, грав у шахи (О. Бердник)* (паралельність). Послідовні та паралельні дії є рівноправні, рівнозначні й не впливають одна на одну.

Здійснюючи аналіз таксисних значень у сучасній українській мові, з'ясували, що ППК із вторинною предикацією та ППК із однорядними предикатами, у межах яких установлюємо нерівнорядні значення, є досить продуктивними, як і такі ж комплекси, у яких визначаємо рівнорядні значення. Нерівнорядний і рівнорядний таксис виявляє вагомий роль у творенні темпоральної моделі світу, відображеної в художніх творах українських письменників.

Нерівнорядний таксис формують значення лінійного характеру передування й наступності та нелінійного характеру включення.

У теорії таксису **передування й наступність** включені до відношення різночасності [Бондарко 2002; Полянський 1990; Семенова 2002; ТФГ 2011], або ж неодночасності [Храковский 2003]. Спостереження над синтаксичними конструкціями, у межах яких дослідники встановлюють таксис різночасності, доводить, що ні передування, ні наступність насправді „не визначаються одночасністю чи різночасністю їх протікання, хоч ця ознака присутня при аналізі значення таксису” [Барчук 2003: 21]. Навіть якщо дії є одночасними, вони можуть характеризуватися відношенням передування чи наступності [Там само]. Одночасність і різночасність не становлять базу семантики таксису; ці відношення пов'язані з морфологічним часом, за допомогою якого виражається таксис.

Між лінійними нерівнорядними діями існує такий семантичний взаємозв'язок, при якому кожна зі співвідносних дій безпосередньо пов'язана з іншою дією: *Зачувши пугукання, назустріч козакам з куреня вийшов Яків Люлька (А. Кащенко); І торкнув їй спокій вічі, слід сльози з лиця зітерши... (І. Калинець); Гнат побачив світло в своїй хаті і подався до воріт (М. Коцюбинський)*. Сутність такого взаємозв'язку полягає у вираженні зумовленості однієї дії іншою, у встановленні причиново-наслідкового змісту. Обидві дії кожного ППК творять закриту таксисну структуру, виражену значеннями передування чи наступності [Барчук 2011: 111].

Таксис передування й наступності виникає тоді, коли одна із співвідносних дій впливає на значення іншої дії та робить її семантично залежною. У такому випадку нерівнорядні предикати, що виражають ці дії, диференційовано на метричний та хронологічний [Там само: 112]. Метричний предикат ідентифікує значення таксисної ситуації та є позицією відліку, хронологічний предикат означає метричний.

В українській мові найчастіше вторинна дія, позначена хронологічним предикатом, зумовлює наступну основну дію, виражену метричним предикатом. Так, у структурі *Випивши два келишки міцного напою, він заспокоївся... (О. Бердник)* вторинна дія *випивши* (р₁) визначає основну дію *заспокоївся* (р₂). Можливий ще й інший варіант співвіднесення, за яким зумовленою дією може бути не тільки основна, а й вторинна дія, як-от: – *Демко! – несамовито скрикнула Галя, скочивши на ноги (А. Кащенко)* – дія *скрикнула* (р₁) зумовлює вторинну дію (р₂) *скочивши*. Залежно від того, яка ж дія – основна чи вторинна – є зумовленою, диференціюємо нерівнорядні значення. Якщо зумовленою є основна дія, то встановлюємо таксис наступності: *Зустрівши його сьогодні знічев'я, Дарка збентежилася, як від приїзду несподіваних гостей (Ірина Вільде); Тріє царі, згубивши перелазів віхи, навколо глобуса блудять, захекані (І. Калинець)*. Якщо ж зумовленою є вторинна дія, то визначаємо таксис передування: *Поїзд рушив, твалтовно загрюкавши буферами (Р. Іваничук)*.

Фактичний матеріал засвідчив, що хронологічний предикат рідше є наступним, аніж попереднім. Це можна пояснити тим, що в хронологічний предикат наступності закладене „значення подвійної вторинності – і граматичної, і семантичної. Граматично це виражено формальною нерівнорядністю, семантично ж нашаруванням значення принагідного зауваження, уточнення, яке асоціативно містить указівку на необов'язковість вторинної дії, робить її факультативною” [Барчук 2011: 113]. Отже, у ППК із вторинною предикацією мови художніх творів українських письменників досить типовим є таксис наступності, менш типовим – передування.

У структурах з однорядними предикатами дії, виражені метричними предикатами, визначені, зумовлені діями, вираженими хронологічними предикатами: *Я вийшов з церкви – і засяв тисячолітнім*

*ореолом (І. Калинець); Вступив уже у воду по кістки та й задеревів (В. Стефаник) – метричними є предикати Р₂ засяв, задеревів, хронологічними – предикати Р₁ вийшов, вступив. Тут також актуалізовано причиново-наслідковий зв'язок таксисних предикатів. Саме дії, які є зумовленими та виражають наслідок здійснення попередніх результативних дій, вважаємо такими, що позначені метричними предикатами. Специфіка встановлення лінійного нерівнорядного таксису в ППК з однорядними предикатами полягає в тому, що метричний і хронологічний предикати займають фіксовану позицію причина – наслідок, а не навпаки: **Висипала на вулицю дітвору і збудила тишу криком та дзвінком сміхом (М. Коцюбинський); Нестор приглянувся до її рук і впізнав дорогоцінний перстень на середньому пальці (Р. Іванчук).** У зв'язку з тим, що, по-перше, установа нерівнорядного таксису зумовлене розташуванням метричного предиката як позиції відліку на лінійній темпоральній осі, по-друге, у ППК з однорядними предикатами метричний предикат, виражаючи наслідок, завжди знаходиться в постпозиції щодо хронологічного, в означених структурах установаємо тільки таксис наступності.*

Отже, у сучасній українській мові таксис наступності представлений і ППК з вторинними дієприслівниковими предикатами, і ППК з однорядними предикатами, а таксис передування – тільки ППК із вторинними дієприслівниковими предикатами.

Особливістю лінійного нерівнорядного таксису в різних типах ППК є те, що дії здебільшого виражені різнотипними таксисними предикатами. Функції хронологічних предикатів виконують предикати на позначення сприйняття (зорового чи слухового), руху та фізичної дії. Метричні предикати виражені ширшим набором предикатів (на позначення фізичної дії, мовлення, звучання, сприйняття, руху, стану). Так, наступність виявляємо в структурах, у яких хронологічний предикат позначає зорове сприйняття, метричний – стан, звучання, фізичну дію, рух: **Дід Василь глянув на коменданта, відчув щось недобре в його злобному погляді, в настороженості поліцаїв (О. Бердник); Побачивши перед собою озброєних запорожців, Глоба здивовано й радісно гукнув... (А. Кащенко); Вже коло воріт помітила вона тую качалку і жбурнула її далеко від себе (М. Коцюбинський); Данко зразу угледів Дарку і вже здалека вклонився їй серйозним поглядом (Ірина Вільде).**

Установа таксису передування також пов'язане із взаємодією відповідних типів предикатів. Метричні предикати, що визначають хронологічні предикати, переважно позначають рух, мовлення, звучання та фізичну дію: **Нестор пішов своїми шляхами, понісши крізь життя негасиму спрагу й незбагнений сум (Р. Іванчук); – Ох ти ж, горличко моя люба! – скрикнув він, обнявши свою дружину (А. Кащенко); Вже вечір хмару настромив на місяця вила, струснувши з неї снігу блискотливу мерву (І. Калинець).**

У сучасній українській мові на виокремлення значення наступності в ППК з однорядними предикатами значною мірою впливають темпоральні конкретизатори з семантикою наслідку (тоді, відтак тощо): *З натугою підвівся, тоді побачив перед собою знайоме бородате обличчя* (Р. Іванчук).

У незначній кількості в мові художніх творів представлені структури, у межах яких устанавлюємо **таксис включення**. Одна з дій є включеною в іншу та співвідноситься з нею як часткова із загальною: *Взяла рискаль і копає, раз попри раз корчі розриває* (В. Стефаник); *Вони рибачили трьома військовими байдаками, закидаючи в лиман великі сіті* (А. Кащенко); *Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній...* (М. Коцюбинський). Включена дія знаходиться в постпозиції.

У ППК зі значенням включення визначаємо метричний і релятивний предикати. Метричний предикат має узагальнене значення, а релятивний – часткове, що входить в узагальнене, наприклад, у структурі *Він впевнено орудує веслом, нечутно загрибає воду* (О. Бердник) метричним предикатом вважаємо предикат P_1 *орудує*, релятивним – предикат P_2 *загрибає*. Таким чином, релятивний предикат є включеним у метричний. Отже, співвідносні дії, виражені метричним і релятивним предикатами, не є семантично рівноцінними, тому означаємо їх як нерівнорядні. Дії зі значенням включення виражені однотипними предикатами (на позначення фізичної дії, мовлення тощо).

Особливістю вживання структур з цим значенням є те, що в метричну дію може бути включено й дві релятивні дії: *Діти обідали* (P_1) *на землі, обливали* (P_2) *пазухи і шелестіли* (P_3) *ложками* (В. Стефаник). У наведеній структурі метрична дія, виражена предикатом P_1 , уміщує дві релятивні дії, виражені предикатами P_2 і P_3 .

Проаналізований матеріал засвідчує, що в мові художніх творів українських письменників представлено всі нерівнорядні значення, а саме: передування, наступність, включення. Найпродуктивнішим значенням є наступність, менш продуктивними – передування та включення.

Лінійний нерівнорядний таксис устанавлюємо в структурах, у яких одна зі співвідносних дій зумовлює іншу дію. У ППК із вторинною предикацією диференціація таксису передування чи наступності залежить від того, яка дія є зумовленою: таксис наступності встанавлюємо тоді, коли зумовленою є основна дія; таксис передування – тоді, коли зумовленою є вторинна дія. У ППК з однорядними предикатами актуалізовано причиново-наслідковий зв'язок, який і впливає на те, що визначаємо тільки таксис наступності. Передування й наступність виникають при взаємодії різнотипних предикатів.

Особливість устанавлення нелінійного нерівнорядного таксису включення полягає в такому співвідношенні дій, одна з яких включена в іншу дію. В українській мові дії зі значенням включення виражені однотипними предикатами.

Література

Барчук 2003 – Барчук В. М. Проблеми встановлення семантики таксису / В. М. Барчук // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Філологія. – Вип. VIII. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 18 – 25; **Барчук 2006** – Барчук В. М. Основні типи таксисних ситуацій / В. М. Барчук // Актуальні проблеми синтаксису: матеріали Міжнар. наук. конф. – Чернівці : Рута, 2006. – С. 24 – 30; **Барчук 2011** – Барчук В. М. Таксис передування/наступності в українській мові / В. М. Барчук // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2011. – № 1. – Ч. II. – С. 110 – 118; **Бондар 1996** – Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: система засобів вираження / О. І. Бондар. – О. : Астропринт, 1996. – 192 с.; **Бондарко 2002** – Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики : на материале русского языка / А. В. Бондарко. – М. : Яз. славян. культуры, 2002. – 736 с.; **Маслов 1984** – Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 263 с.; **Полянский 1990** – Полянский С. М. Основы функционально-семантического анализа категории таксиса (на материале немецкого языка) : учеб. пособие к спецкурсу / С. М. Полянский. – Новосибирск, 1990. – 90 с.; **Семенова 2002** – Семенова Н. В. Семантика таксиса: концептуализация и категоризация / Н. В. Семенова. – Великий Новгород, 2002. – 265 с.; **Слободинська 2011** – Слободинська Т. С. Таксис в українській мові: універсальні характеристики та специфічні риси : монографія / Т. С. Слободинська. – Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2011. – 404 с.; **ТФГ 2011** – Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / отв. ред. А. В. Бондарко. – изд. 6-е. – М. : Книж. дом „Либроком”, 2011. – 352 с.; **Храковский 2003** – Храковский В. С. Категория таксиса (общая характеристика) / В. С. Храковский // Вопр. языкознания. – 2003. – № 2. – С. 32 – 54; **Якобсон 1972** – Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р. О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 95 – 113.

Русакова О. В. Нерівнорядний таксис у сучасній українській мові

У статті таксис розглянуто як компонент категорії темпоральності, який відображає темпоральне значення порядку дій. Здійснено аналіз лінійного та нелінійного нерівнорядного таксису, визначено умови його реалізації в поліпредикативних комплексах із вторинними й однорядними предикатами. З'ясовано, що лінійні значення передування й наступності формують зумовлені дії, виражені різнотипними предикатами, нелінійне значення включення – дії, співвіднесені як загальна й часткова та виражені однотипними предикатами. У сучасній українській мові найтиповішим нерівнорядним значенням є наступність, менш типовими – передування, включення.

Ключові слова: нерівнорядний таксис, таксисний предикат, значення передування, наступності, включення.

Русакова О. В. Неравнорядный таксис в современном украинском языке

В статье таксис рассмотрен как компонент категории темпоральности, который отображает темпоральное значение порядка действий. Проанализирован линейный и нелинейный неравнорядный таксис, определены условия его реализации в полипредикативных комплексах со вторичными и однородными предикатами. Выяснено, что линейные значения предшествования и следования формируют обусловленные действия, выраженные разнотипными предикатами, нелинейное значение включения – действия, соотносенные как общее и частичное, выраженные однотипными предикатами. В современном украинском языке более типичным есть неравнорядное значение следования, менее типичными – предшествования и включения.

Ключевые слова: неравнорядный таксис, таксисный предикат, значения предшествования, следования, включения.

Rusakova O. V. Unequal taxis in modern Ukrainian

The article deals with taxis as the category of temporality, what represents the temporal value of order of actions. The analysis of linear and nonlinear unequal taxis is carried out, terms of realization of taxis in polipredicative complexes with secondary and homogeneous predicates are determined here. It is found out, that the linear values of foregoing and forthcoming are formed by the predefined actions, expressed the different types of predicates, nonlinear value of including – correlated as general and partial actions, expressed of the same type predicates. The most typical unequal values in modern Ukrainian is taxis of forthcoming, less typical are taxis of foregoing and including.

Key words: unequal taxis, taxis predicate, taxis of foregoing, taxis of forthcoming, taxis of including.

Стаття надійшла до редакції 19. 09. 2012 р.

Прийнято до друку 26. 10. 2012 р.

Рецензент – к. філол. н., доц. Мілева І. В.